

Козловський В. В.,
 доктор філологічних наук,
 професор кафедри германської філології та перекладу
 Інституту філології
 Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГРАМАТИЧНОЇ ФОРМИ (НА МАТЕРІАЛІ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

Анотація. У статті встановлено, що лінгвокультурний потенціал граматичної форми виявляє себе у процесі інтерпретації семантики і прагматики речення. Вживання такого речення можна вважати типовою манерою поведінки людини.

Ключові слова: лінгвокультурний потенціал, граматична форма, семантика і прагматика речення, типова манера поведінки.

Постановка проблеми. Лінгвокультурологія (від лат.: *lingua* – мова, *cultura* – культура, *logos* – наука, вчення) – наукова дисципліна, яка виникла на перетині лінгвістики і культурології; вона досліджує прояви культури народу, які відображені та закріплені у мові. Мета лінгвокультурології – виявити факти взаємодії мови та культури, дослідити культурну значимість одиниці мови («культурні знання») шляхом співвіднесення конкретної одиниці мови (її вживання у типовій ситуації) з кодами культури [4, с. 28; 5, с. 218]. Лінгвокультурологія інтерпретує семантику та прагматику елементів мови для визначення культурно значимої інформації. Оскільки культура розвивається у надрах нації і забезпечує єдність національних культурних традицій, взаємозв'язок мови та культури перетворюється у взаємодію таких трьох компонентів, як мова – нація – культура.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публікації з лінгвокультурології дають змогу констатувати, що об'єктом дослідження у них є переважно лексичні одиниці, тоді як граматичним одиницям, які є основою формування думки та її вираження, належної уваги не приділяється.

Постановка питання про вивчення відношень між граматичними формами і лінгвокультурологічною інформацією зумовлена нашим наміром зазначити роль граматики у процесі організації речення, репрезентації фрагментів знань як реакції на навколишню дійсність. Спрямованість статті на дослідження ролі граматичних одиниць як засобів відображення лінгвокультурної інформації визначає її актуальність і наукове значення.

Виклад матеріалу ґрунтується на теоретико-методологічному положенні В. фон Гумбольдта (W. von Humboldt) про те, що граматична одиниця слугує засобом організації думки [9, S. 419]. Х. Штейнталь (H. Steinthal) також вважав, що граматику слід розуміти як «форму представлення думки» (... *als Darstellungsform von Gedanken, die das Stoffliche und das Formale des Gedankens durch differente Formen in Erscheinung bringt* ...) [12, S. 391]. Отже, граматика мови є комплексом структурованих лінгвістичних одиниць. «Структурований» означає «оформлений у відповідності з наявними у мові системними зв'язками». Такі одиниці створюють у сукупності інвентар лінгвістичних одиниць – простих і складних конструкцій із різним ступенем синтаксичної зв'язаності складників [11, с. 9–10].

Мета статті полягає у встановленні та інтерпретації зв'язків між граматичною формою та лінгвокультурним змістом речення. Визначення лінгвокультурного потенціалу граматичної форми є кроком у комплексному дослідженні знаку мови (від його синтаксичного оформлення, функції до змісту та смислу речення, ситуації взаємодії).

Об'єктом дослідження є граматична форма, предметом – її лінгвокультурна семантика у складі речення/висловлення.

Виклад основного матеріалу. Граматична форма – це знак, у межах якого граматичне значення знаходить своє регулярне (стандартизоване) вираження [3, с. 116].

Лінгвісти розмежовують граматичні форми на формальні і змістовні. До першого типу належать афікси (префікси, суфікси), флексія. На сучасному етапі граматичні форми цього типу не відображають національно-культурної своєрідності у мовній картині світу. До другого типу граматичних форм належать такі, які слугують для вираження часу (*Präsens, Präterit, Perfekt, Plusquamperfekt, Futur I, Futur II*), способу (*Indikativ, Konjunktiv, Imperativ*), стану (*Aktiv, Passiv; Stativ; Reflexiv*), а також конструкції, наприклад *haben / sein + zu + Infinitiv; wollen / sollen + Infinitiv; scheinen / glauben sein + zu + Infinitiv*. Зазначені форми беруть участь у побудові речення, об'єктивації логіко-граматичних відношень, які зорієнтовані на відбиття зрозумілої і правильної в аспектах логіки і граматики думки автора. Частина граматичних форм набула лінгвокультурної специфіки і здатна (прямо чи опосередковано) відбити конкретну лінгвокультурну інформацію. Така спрямованість граматичної форми надає підґрунтя для інтерпретації у відповідному аспекті поведінки людини / групи людей, які користуються цією мовою.

Звернемо увагу на такі граматичні категорії німецької мови, як темпоральність і модальність – з відповідними формами вираження і значеннями. Автори граматики із німецької мови підкреслюють, що для позначення майбутнього частіше використовують часову форму *Präsens*, ніж форму *Futur I*, для якої значення майбутнього є головним у системі парадигматики часових форм. Наприклад: *Sicher tun wir es. Wir kommen und erzählen ihm alles*. При цьому підкреслюється, що таке вживання форми *Präsens* може бути зумовлено не тільки семантикою дієслова, а і прагненням німців до простоти та економності.

У працях із цього питання можна прочитати, що німецька мова акумулювала граматичні форми для вираження реальних часових значень. Лінгвокультурний аспект цих значень і форм пов'язують із ментальністю німців: вони частіше уявляють себе в діапазоні дійсності і актуального часу. Такі риси характеру німців, як точність, відповідальність, працьовитість, пунктуальність, дисциплінованість – результат реальних, а не вдуманих картин життя. Людина виховується на реальних прикладах.

Звісно, не варто було би робити широкі висновки на основі специфіки категоріальних форм, оскільки ці форми виражають досить різноплановий спектр значень. Однак слід брати до уваги випадки, коли в окремих типових ситуаціях мовець надає перевагу одній граматичній формі із низки інших. Часто такі форми можуть розглядатися як культурно-специфічні у порівнянні з іншим способом граматичного вираження.

Однією із граматичних категорій, яка визначає специфіку німецької мови, здатна бути засобом відображення лінгвокультурної інформації і тим самим у тій чи іншій мірі сприяти поясненню поведінки німців, є модальність. У системі вираження її значень переважають граматичні форми *Indikativ*, *Konjunktiv* і *Imperativ*. У конкретних ситуаціях взаємодії порівняння окремих структурно-семантичних типів речень із присудком у формі *Indikativ* і *Konjunktiv* ілюструють особливість їх застосування. Порівняйте, наприклад пари речень: *Es ist alles* (Indikativ) – *Es wäre alles* (Konjunktiv). *Wir sind am Ziel ...* – *Da wären wir am Ziel ...* *Ich will was fragen ...* – *Ich möchte was fragen ...* *Sagen Sie bitte ...* – *Würden Sie bitte sagen ...* *Er hat sich geirrt.* – *Er hätte sich geirrt.*

Представник структурної лінгвістики, крім однакового пропозиційного змісту у кожній парі речень, зазначив би різні форми присудку: *Indikativ* і *Konjunktiv*. Представник семантичної стилістики і лінгвопрагматики, продовжуючи думку «структураліста», підкреслив би факт найкращого вживання речень з кон'юнктивом. Реченню у формі кон'юнктива надається перевага через його «дипломатичну»/ввічливу тональність [1, с. 197; 8; с. 13.]. Лінгвокультуролог, ґрунтуючись на структурній та семантико-прагматичній інтерпретації речення, зробив би подальший крок у напрямі пояснення, чому речення із присудком у формі кон'юнктива більше відповідає саме німецькій манері виражати думку. Для лінгвокультуролога важливо виявити типові мовленнєві формули, вживання яких може бути зумовлено національно-ментальними чинниками. Граматики німецької мови вказують на те, що речення (наведені нами вище) із присудком у кон'юнктиві є мовленнєвими формулами ввічливості/«дипломатичності» (*höfliche / diplomatische Redeformeln*), які пройшли етапи концептуалізації і отримали статус речень-шаблонів. Вони вживаються у стандартних ситуаціях взаємодії для об'єктивації ввічливого твердження/констатації, ввічливої поради/рекомендації тощо [7, с. 90–94]. Так, різні за комунікативним типом речення: *Möchten Sie Tee? / Ich würde Ihnen gerne eine Tasse Tee anbieten / Eine Tasse Tee wäre jetzt am besten ...* – реалізують мету мовця: у ввічливій формі запросити співрозмовника до чаю. Лінгвокультурне значення граматичної форми кон'юнктива претерита (*möchten, würde, wäre*) виявляє себе у взаємодії цієї форми з типовою та еталонною манерою, кодом мовленнєвої поведінки німця у стандартній ситуації: йдеться про ввічливість при звертанні до співрозмовника із наміром попросити/запитати його про що-н., запропонувати йому що-н., запросити його, наприклад, до столу, дізнатися у нього про що-н. та ін. Наведемо ще приклад із «ввічливим кон'юнктивом» (*der höfliche Konjunktiv*), який відбиває типову ввічливу манеру поведінки людини при звертанні і проханні (розмова по телефону):

– *Hallo! Hier ist Anne. Anne Schulz, guten Tag! Würden Sie mich bitte mit Herrn Ernst verbinden? Ich rufe an wegen ...*

Guten Tag, Frau Anne. Leider ist Herr Ernst nicht da...

– *Könnten Sie mir sagen, wann er wieder da ist?*

Мовленнєві формули із кон'юнктивом є досить поширеними у спілкуванні. Ментальність виявляє себе у зручності, у високому ступені готовності сучасного німця вживати стандартизовані, «штамповані» фрази-кліше. Фрази, безпосередньо орієнтовані на партнера, – це також добути німцями одна з важливих картин стандарту життя. Ввічливі формули із претеритальним кон'юнктивом можна вважати невід'ємною частиною «корпоративної ввічливості». Не можна не зазначити також, що такі ситуації свідчать про схильність німців до «автоматизації» і «роботизації» у спілкуванні.

Ще однією можливістю спостерігати лінгвокультурний потенціал граматичної категорії модальності є ситуації із відтворенням «чужих» слів і вживанням форм кон'юнктива/індикатива у реченнях із непрямою мовою.

Перетворення речення прямої мови у непряме включає «зчеплення» авторського і репродукційного компонентів (*Satzzusammensetzung*) і «зсув» особи, часу і модальності (*Personen-, Zeit- und Modusverschiebung*):

– пряма мова: *Martin sagt: „Ich komme heute später“;* →

– непряма мова: *Martin sagt, dass er heute später käme / komme / kommt.*

Сам факт «перетворення» є звичайною операцією: один структурно-семантичний тип речення змінюється на інший. Водночас специфіку німецької мови визначає «зсув» модальної форми присудка (*Modusverschiebung*): індикатив у реченні прямої мови змінюється на кон'юнктив у реченні непрямої мови (... *ich komme heute später* → ... , *dass er heute später käme / komme*). Зауважимо, що індикатив у непрямому реченні також є граматично правильною формою (... , *dass er heute später kommt*). У лінгвопрагматичному та лінгвокультурному аспектах інтерес викликає семантика і прагматика форми кон'юнктива, а також протиставлення його семантиці індикатива. Німецькі вчені підкреслюють, що форми кон'юнктива та індикатива у реченні непрямої мови виявляють тенденцію бути засобом вираження оцінного ставлення мовця до змісту чужих слів (*einschätzende Stellungnahme des Berichters zum Inhalt fremder Worte*) [1, с. 197; 2]: форми презентного кон'юнктива (*Präsens, Perfekt, Futur I*) можуть бути засобом вираження «нейтрального» ставлення мовця/посередника (він тільки «передає», за істинність «не відповідає»), претеритального (*Präterit, Plusquamperfekt, Futur II*) – «негативного» (посередник «має сумнів», «не вірить», «заперечує» тощо). Форма індикатива вважається ефективним засобом об'єктивації «позитивного» ставлення мовця: він «солідарний» з автором, слова якого він відтворює, «погоджується» з ним, «підтримує» його. Лінгвокультурний аспект оцінного ставлення і, відповідно, граматичних форм, які використовуються посередником, полягає у тому, що вживання способу (форм кон'юнктива/індикатива) зумовлено культурними факторами, наприклад історико-соціальним/гендерним/віковим статусом учасників комунікативної взаємодії, їх особистісними стосунками, рівнем освіти тощо. Культурний фактор зумовлений також типовістю ситуації взаємодії як такої – з її обов'язковими формально-синтаксичними складовими, поведінкою учасників первісного мовленнєвого акту і акту відтворення чужих слів, в основі якої лежать риси характеру, рівень виховання, освіти, здатність і вміння слідувати правилам мовленнєвої взаємодії, які прийняті у суспільстві.

У зв'язку із цим з метою ще однієї ілюстрації зазначеного наведемо думки Арніма Айрена (Arnim Ayren), автора статті «Über den Konjunktiv» (1992). Він пропонує проаналізувати

таку ситуацію: до однієї високої за соціальним статусом особи (барона) прийшла людина. Барон не має бажання прийняти гостя. Про це він говорить своєму слугі. Останній іде до кімнати, де очікує відвідувач, і говорить йому: «*Der Herr Baron läßt ihnen sagen, er sei für sie nicht zu sprechen*». Вибір слугою (він виступає в ролі посередника) форми презенса кон'юнктива є у структурному аспекті формою вираження чужих слів, а в аспекті семантики і прагматики – формою оцінного ставлення слуги, його дистанційності [*Distanzierung*: 10, с. 165 ff.] від поведінки (слів) барона і одночасно – нейтрального ставлення до самого відвідувача. Вона може бути прочитана як «*nur mit, ohne eigene Einschätzung*» [я тільки передаю, оцінки не даю]. Культурний підтекст слів слуги має конвенційну основу, а тому зрозумілий для гостя. «Нейтральне» ставлення слуги А. Айрен коментує так: якщо б слуга замість форми *sei* застосував форму, в якій були оформлені прямі слова (а це був Індикатив), то тоді його ставлення до гостя було б ідентичним ставленню хазяїна. У такому разі слуга виглядав би не тільки невихованою, а просто «брутальною людиною» («*Gibt der Diener stets stereotyp seines Herrn Worte wieder, wiederholt er sie also, ohne sie abzuwandeln, dann könnte der Satz auch den Herrn selbst charakterisieren, dann ist dieser einer gewählteren, einer differenzierenden Redeweise nicht fähig, also wahrscheinlich nicht nur momentan unhöflich, sondern eben überhaupt ein grober Kerl.*» (виокремлено нами – К.В.) [6, с. 7–8] Ментальний код культури у цій ситуації виявляє себе у розумінні слугою своєї соціально-комунікативної ролі (правильної поведінки) у відносинах між бароном і відвідувачем: належне виховання, яке досягається поколіннями, підсвідомо диктує людині вибір такого мовленнєвого кроку, який вважається оптимально прийнятним для такого типу відносин. Лінгвокультурний аспект граматичної форми полягає тут у можливості застосування її людиною для вираження такого оцінного ставлення, яке відображає соціально-статусні та національно-культурні правила поведінки у конкретному суспільстві.

Висновки. У плані лінгвокультурного моделювання мови можна виокремити категорії, які складають етнокультурну специфіку цієї мови і які можна віднести до національно-маркованих. Аналіз граматичних форм таких категорій доводить, що у граматиці немає нічого такого, чого б не було в лексиці. Етнокультурна специфіка граматики – це частина тієї специфіки, яку можна виявити в лексиці. Спостереження над категоріальними формами часу і модальності в аспекті лінгвокультурології дає підставу стверджувати, що відповідні форми і значення мають зв'язок із національними рисами мовленнєвої поведінки німців.

Перспектива дослідження цієї проблематики на матеріалі сучасної німецької мови полягатиме у встановленні цілісної картини граматичних структур, їх систематизації та інтерпретації для отримання даних про взаємодію форми, її граматичного значення та культурної інформації.

Література:

1. Адмони В.Г. Строй современного немецкого языка / В.Г. Адмони. – Ленинград: Просвещение, 1972. – 312 с.
2. Козловский В.В. Структурно-семантическая организация и коммуникативно-прагматическая направленность предложений с конъюнктивом в современном немецком языке. – Дис... докт. филол. наук: спец.: 10.02.04. / В.В. Козловский – Черновцы, 1997. – 397 С.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А. Маслова. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 208 с.
5. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингво-культурный аспекты / Вероника Николаевна Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
6. Ayren A. Über den Konjunktiv. – Hrsg. von Klaus Isele. – Eggingen-Augsburg, 1992. – 49 S.
7. Becker M. Der Konjunktiv der indirekten Wiedergabe. Eine linguistische Analyse der „Skisse eines Verunglückten“ von Uwe Johnson / M. Becker. – Zürich: Georg Olms Verlag, 1989. – 211 S.
8. Flämig W. Zum Konjunktiv in der deutschen Sprache der Gegenwart. Inhalte und Gebrauchsweisen / Walter Flämig. – Akademie-Verlag Berlin, 1959. – 188 S.
9. Humboldt, W. von. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts / W. von Humboldt – Werke, Bd. III. – 1963. – S. 368–756.
10. Jäger S. Der Konjunktiv in der deutschen Sprache der Gegenwart. Untersuchungen an ausgewählten Texten / Siegfried Jäger. – Düsseldorf, 1971. – 438 S.
11. Redder A., Rehbein J. Zusammenhänge von Grammatik und mentalen Prozessen / Angelika Redder, Jochen Rehbein // Grammatik und mentale Prozesse. – StauFFenburg Verlag, 1999. – S. 1–11.
12. Steinthal H. Grammatik, Logik und Psychologie, ihre Prinzipien und ihr Verhältniss zueinander / H. Steinthal – Hildensheim: Olms, 1968. – 528 S.
13. Weider E. Konjunktiv und indirekte Rede / E. Wieder // Göppinger Arbeiten zur Germanistik N 569. – Kümmerle Verlag. – Göppingen, 1992. – 370 S.

Козловский В. В. Лингвокультурный потенциал грамматической формы (на материале современного немецкого языка)

Аннотация. В статье определено, что лингвокультурный потенциал грамматической формы проявляется в рамках интерпретации семантики и прагматики предложения. Употребление такого предложения можно считать типичной манерой поведения человека.

Ключевые слова: лингвокультурный потенциал, грамматическая форма, семантика и прагматика предложения, типичная манера поведения.

Kozlovskiy V. Lingvocultural potential of the grammatical form (on the basis of the Modern German)

Summary. The article identifies that the linguistic and cultural potential of grammatical forms reveals itself in the framework of interpretation of semantics and pragmatics of the sentence (expression). Use this sentence can be considered typical of human behavior.

Key words: lingvocultural potential, grammatical form, semantics and pragmatics sentences, typical manner of behaviour.